

חזרת הש"ץ בערבית של ימים טובים ושבתות מצוינות במנהג ארץ ישראל

מאת

מרדכי עקיבא פרידמן

בתפילות בציבור קובעים מקורותינו תפילת עמידה בלחש על ידי היחידים וחזרה עליה בקול על ידי שליח הציבור, חוץ מתפילת ערבית, שאין בה חזרת הש"ץ. בניגוד לכך עולה מנהג חזרת הש"ץ (מפויטת) בערבית של ימים טובים ושבתות מצוינות בספרות המחקר העוסקת בפיוט ובתפילה של בני ארץ ישראל שמן הגניזה. הידיעה על קיום המנהג הושתתה על הנחות מסוימות, ועדות של ממש לו לא נמצאה עד מחקרו של עזרא פליישר משנת תשנ"ג. פליישר פרסם דף של 'סדר פסטאט ב', סידור התפילה של בית כנסת הירושלמים בקהיר העתיקה מן החלק הראשון של המאה השלוש עשרה, שכלל נוסח תפילת ערבית לפסח בשבת ובמוצאי שבת. היה בו מעמד כפול של תפילת העמידה בנוסח הקבע ואחריה 'שבעתא' (עמידה מפויטת לתפילות של שבת ויום טוב שלא נאמרה בהן קדושה) שנאמרה על ידי החזן. במקום שם אדנות אמר שליח הציבור 'השם' בברכות שבשבעתא. פליישר הביא ראיה נוספת למנהג מחיבורו של ר' אברהם בן הרמב"ם אך בדיקת המקור מראה שאינו עוסק במעמד הכפול הנזכר אלא בעמידה אחת, שאמר החזן בקול. במאמר הזה הובאה עדות נוספת למעמד של שתי העמידות, לערבית של שבת חנוכה, מסדר פסטאט א, גם הוא מימי ר' אברהם. בדיקת קטעי סידורים ארץ ישראלים שמן הגניזה (בעיקר כ"י 2 Bodl. MS Heb. g.), שכתב הסופר שמואל בן יעקב במחצית הראשונה של המאה האחת עשרה, חשפה עוד עדויות. בשלוש תפילות של ערבית בציבור, של שביעי של פסח, של יום הכיפור ושל שמיני עצרת, נמצא תיאור חד-משמעי של תפילת העמידה בנוסח קבע ולאחריה תפילת עמידה מפויטת (שבעתא). בשתי העמידות נאמרו הברכות בשם ומלכות.

בדיון שלאחר הצגת העדויות ובחינתן נסקרו ולובנו כמה נקודות ומגמות שעולות ממקורותינו ושיש להן זיקה לנושא העיון. אין ראיה למסקנה שנזכרה בספרות המחקר שהיה מנהג ארץ ישראלי שלא להתפלל עמידה בערבית בכלל. 'ספר החילוקים' שמן המאה השביעית לערך מעיד שבני ארץ ישראל לא היו מתפללים תפילת לחש בשום עמידה, ואין זכר לחזרת הש"ץ. בתפילות ובמקומות שהיו שתי עמידות לעתים דרשו עמי הארץ מחזניהם להתפלל גם את התפילה של 'לחש' בקול. במקומות אחרים ביטלו את המעמד הכפול בשחרית ובמוסף של שבתות וימים טובים ועשו אותו תפילה אחת בקול, מנהג שהרמב"ם הפך לתקנה. בגלל אהבת הפיוטים שנאמרו בחזרת הש"ץ לפעמים לא רצו לוותר עליה. תלמידו של הרמב"ם שכנע את מתפללי בית הכנסת הבלבי שבאלכסנדריה להוסיף את הפיוטים אחרי העמידה, בלי ברכות.

על סמך המגמות הללו הוצעו במאמר נקודות אפשריות לשחזור חלקי, ניסיוני, של ההתפתחויות שהביאו לידי תפילת ערבית של ימים טובים ושבתות מצוינות במעמד כפול של נוסח קבע ושבעתא.